

การบริหารโรงเรียนวิถีพุทธด้วยพุทธวิธี Buddhist Way of Life Schools Administration by Buddhist Way

พระครูวิรุฬห์ธรรม (ศิริชัย ฐานุตตโร)
Phrakhruwiroonwatcharadham (Sirichai Thanuttaro)^๑

บทคัดย่อ

โรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการพัฒนาผู้เรียนด้วยการจัดการเรียนการสอนโดยสอดแทรกพุทธวิธีลงในทุกรายวิชาและทุกกิจกรรมนั้นได้ชื่อว่า “โรงเรียนวิถีพุทธ” แต่ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่สนับสนุนกระบวนการดำเนินงานให้สัมฤทธิ์ผลเป็นรูปธรรม และสามารถเรียกขานชื่อว่าเป็น “โรงเรียนวิถีพุทธที่แท้จริง” คือ การนำรูปแบบการบริหารองค์คณะสงฆ์ของพระพุทธเจ้ามาบูรณาการหรือประยุกต์ใช้กับงานบริหารสถานศึกษาในทุก ๆ ด้าน เพื่อให้เอื้อต่อการสร้างผลผลิตตามวัฒนธรรมแสงปัญญา เปรียบเสมือนการสร้างรากใบที่สมบูรณ์เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ

คำสำคัญ : การบริหาร, โรงเรียนวิถีพุทธ, พุทธวิธี

Abstract

Normal system school that bring the principles of Buddhism to use or apply to student development of teach and learn by inserting Buddhist way into all subjects and all activities, called “Buddhist way of life school”. But, one important factor that supports the process of achieving concrete results, and can be called, “the true Buddhist way of life school” is the introduction of the Sangha administration model from the Buddha to integrate or apply to school administration in all aspects. In order to facilitate the creation of products of wisdom cultural, it’s like make perfect roots and leaves for producing quality results.

Keywords : Administration, Buddhist Way of Life Schools, Buddhist Way.

---

^๑คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์ราชบุรี

บทนำ

โรงเรียนวิถีพุทธ คือ โรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและการพัฒนาผู้เรียน โดยเน้นกระบวนการทางวัฒนธรรมแสงปัญญา และมีวัฒนธรรมเมตตาเป็นฐานการดำเนินชีวิต เพื่อฝึกอบรมผู้เรียนให้มีวิถีชีวิตแบบชาวพุทธ กิน อยู่ ดู ฟัง เป็น ตามหลักไตรสิกขา คือ ให้เกิดความประพฤติที่ดีงาม (ศีล) เกิดความมั่นคงในอารมณ์ (สมาธิ) เกิดความรู้เท่าทัน (ปัญญา) สามารถประยุกต์หลักพุทธธรรมให้ใช้ในชีวิตประจำวันได้ โดยเน้นหลักในการดำเนินชีวิตให้มีความสุขตามทางสายกลางคือหลักของมรรคมีองค์ ๘ ประการ บนพื้นฐานแนวคิดวิถีพุทธ ซึ่งเป็นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของคนไทยที่ได้รับการกล่อมเกลาจากคำสอนของพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม การดำเนินการของโรงเรียนวิถีพุทธโดยการอบรมผู้เรียนด้วยการสอดแทรกวิถีแห่งความเป็นพุทธวิถีแห่งปัญญาลงในทุกรายวิชาและทุก ๆ กิจกรรมนั้น แม้จักเป็นกระบวนการ พัฒนาคุณภาพของผู้เรียนในทุก ๆ ด้านตามวัฒนธรรมแสงปัญญา แต่ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่สามารถสนับสนุนกระบวนการดำเนินงานดังกล่าวให้สัมฤทธิ์ผลโดยสะดวกและเป็นรูปธรรม คือ รูปแบบการบริหารสถานศึกษาโดยพุทธวิธีที่เอื้อต่อการพัฒนาผู้เรียนตามวิถีพุทธ นั่นเอง

ดังนั้น จึงเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า รูปแบบการบริหารสถานศึกษาโดยพุทธวิธีที่เอื้อต่อการพัฒนาผู้เรียนตามวิถีพุทธมีแนวทางเป็นอย่างไร โดยผู้เขียนจะเริ่มต้นด้วยการนำเสนอประเด็นข้อเท็จจริงต่าง ๆ เกี่ยวกับโรงเรียนวิถีพุทธ และการบริหารตามพุทธวิธี ก่อนที่จะนำข้อมูลเหล่านั้นเป็นฐานในการวิเคราะห์ต่อไป

โรงเรียนวิถีพุทธ

คำว่า วิถีพุทธ หมายถึง แนวทางดำเนินชีวิตที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา (Buddhist Way of Life) โดยยึดหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา (พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต), ๒๕๔๗ : ๒๘) เป็นเส้นทางการฝึกตนบนสายธารธรรมอันจะนำ พาให้เราสามารถที่จะร่วมทุกข์ร่วมสุขกับผู้คนทุกเชื้อชาติศาสนา ทุกชนชั้นวรรณะอย่างไม่ถือตน (วิจักขณ์ พานิช, ๒๕๔๙ : ๙) วิถีพุทธเป็นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของคนไทยที่ได้รับการกล่อมเกลาจากคำสอนของพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ยุคแรกของประวัติศาสตร์ชาติไทย วิถีวัฒนธรรมของคนไทย ส่วนใหญ่ที่มีความเป็นเอกลักษณ์ที่ทั่วโลก รู้เข้าใจและให้การยอมรับ (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, ๒๕๔๖ : ๑๘)

โรงเรียนวิถีพุทธ คือ โรงเรียนที่จัดการศึกษาตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า โดยดำเนินตามมรรคซึ่งเป็นวิถีแห่งการดำเนินชีวิตในพระพุทธศาสนาที่แปลว่าทางอันประเสริฐ มีองค์ประกอบ ๘ ประการ สรุปลงตรงกับ ไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๔๗ : ๒๐) โดยเน้นการรู้เข้าใจถึงความจริงของธรรมชาติตามธรรมดา แล้วจัดกระบวนการของการศึกษา ให้ได้ผลตามธรรมดาของความจริงนั้น ซึ่งมี ๒ ระดับ คือ ระดับรูปแบบ หมายความว่า เป็นธรรมดาของมนุษย์ที่อยู่ในสังคมหรือชุมชนอันใดอันหนึ่ง ย่อมมีวิถีชีวิตที่สืบทอดกันมาโดยวัฒนธรรม โดยสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอะไรต่าง ๆ ซึ่งลงตัวตามที่สังคมนั้นเขาถือว่าดี และระดับตัวแท้ตัวจริง ได้แก่ ความเป็นจริงตามธรรมดาของธรรมชาติ ที่อยู่ลึกลงไปอีกทีหนึ่ง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๔๘ : ๑๒๔) โรงเรียนวิถีพุทธจัดการเรียนการสอนโดยสอดแทรกวิถีแห่งความเป็นพุทธลงในทุกรายวิชาที่ทำการเรียนการสอนเป็นโรงเรียนที่เน้นหลักในการดำเนินชีวิตให้มี

ความสุขมีวิถีแห่งการดำเนินชีวิตที่ชัดเจน นั่นคือ หลักของมรรคมืองค์ ๘ ประการ (พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตโต), ๒๕๔๗ : ๑๔)

โรงเรียนวิถีพุทธเป็นโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นภายใต้โครงการพัฒนานวัตกรรมการจัดการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการซึ่งมีจุดประสงค์สำคัญในการจัดการศึกษา เพื่อพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมแก่เด็กและเยาวชนโดยใช้หลักธรรมทางพระพุทธ ศาสนา มาเป็นกรอบแนวทางการดำเนินการ (บรรเจอดพร รัตนพันธ์, ๒๕๔๗ : ๓) โรงเรียนวิถีพุทธดำเนินตามมรรคซึ่งเป็นวิถีแห่งการดำเนินชีวิตในพระพุทธศาสนาที่แปลว่าทางอันประเสริฐมืองค์ ๘ ตามหลักไตรสิกขา และเมื่อมีไตรสิกขาเป็นเครื่องมือพัฒนาแล้ว ผลที่ตามมา คือ ผู้เรียนจะได้รับการพัฒนาทั้ง ๔ ด้านไปพร้อมกัน ได้แก่

๑) พัฒนาการทางกาย (กายภาวนา) คือ การเจริญกาย พัฒนากาย คือ การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิดโทษให้เป็นกุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญในเบื้องต้น คือ ให้กินเป็น อยู่เป็น ดูเป็น และฟังเป็น กายภาวนาจึงเป็นเรื่องของการพัฒนาตนเองเพื่อความสัมพันธ์ที่ดีกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

๒) พัฒนาการทางด้านสังคม (ศีลภาวนา) คือ การเจริญศีล หรือการพัฒนาความประพฤติ ฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย กฎเกณฑ์และกติกากของสังคม ไม่เบียดเบียน หรือก่อความ

เดือดร้อนเสียหายให้แก่สังคม สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี

๓) พัฒนาการทางจิต (จิตภาวนา) คือ การเจริญจิต คือพัฒนา ฝึกอบรมจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา ขยันหมั่นเพียรอดทน มีสมาธิ สดชื่น เบิกบาน ผ่องใส เป็นต้น

๔) พัฒนาการทางปัญญา (ปัญญาภาวนา) คือ การเจริญปัญญา คือ การพัฒนาปัญญา การฝึกอบรมทางปัญญาให้รู้และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกและชีวิตตามสภาวะที่เป็นจริง สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ไม่ลุ่มหลงไปตามกระแสนิยม สามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗ : ๓๑-๓๓)

โรงเรียนวิถีพุทธจึงเป็นภาพที่สะท้อนถึงการนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การนำหลักไตรสิกขามาใช้ในการพัฒนาผู้เรียน และแสดงถึงความพยายามนำหลักพุทธธรรมต่าง ๆ มาประยุกต์ใช้ในการบริหารและการจัดการศึกษาอย่างชัดเจนโดยให้มีรูปแบบที่หลากหลายตามความเหมาะสมของสถานศึกษาที่จะพัฒนาผู้เรียนได้อย่างดีที่สุด พร้อมกันสร้างสรรค์สภาพการดำเนินงานที่ผู้เกี่ยวข้องทุกส่วนมีความสุขและได้พัฒนาสู่ชีวิตและสังคมที่ดีงามควบคู่กันไป (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, ๒๕๔๗ : ๒๓-๒๖)

ภาพระบบพัฒนาผู้เรียนด้วยไตรสิกขา
(สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, ๒๕๔๗ : ๑๔)

โรงเรียนวิถีพุทธจำเป็นต้องพิจารณาองค์ประกอบและลำดับขั้นตอนที่เป็นระบบและลำดับขั้นตอนขององค์ประกอบสถานศึกษาสามารถนำไปพิจารณาปรับใช้ได้ตามความเหมาะสม ดังนี้

ขั้นตอนที่ ๑ การเตรียมการ เป็นขั้นตอนความพยายามที่จะเตรียมสิ่งที่จะทำให้การดำเนินการเป็นไปโดยสะดวก ซึ่งมีประเด็นสำคัญที่ต้องคำนึงถึงในการเตรียมการ เช่น การหาที่

ปรึกษา แหล่งศึกษา และเอกสารข้อมูลต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปรึกษาที่เป็นกัลยาณมิตรในการพัฒนาวิถีพุทธ

ขั้นตอนที่ ๒ การดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ เป็นการดำเนินการจัดปัจจัยต่าง ๆ ของการพัฒนาผู้เรียน ซึ่งประกอบไปด้วยสภาพทั้งกายภาพและองค์ประกอบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องอันจะนำไปสู่การเป็นปัจจัยในการพัฒนาผู้เรียนตามหลักปัญญาภูมิธรรม ๔ ประการ คือ การอยู่

ใกล้คนดี การใส่ใจศึกษาเล่าเรียน การมีกระบวนการคิดที่ดี และการปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม โดยนัยนี้ หลักสูตรสถานศึกษา หน่วยการเรียนรู้ และแผนการจัดการเรียนรู้ ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของการเรียนการสอนที่โรงเรียนวิถิพุทธควรคำนึงถึงอย่างยิ่ง คือ การบูรณาการหลักธรรมทั้งที่เป็นความรู้ (K) ศรัทธา ค่านิยม คุณธรรม (A) และการฝึกปฏิบัติหลักธรรม (P) ซึ่งอาจกำหนดในระดับจุดเน้น หลักสูตรสถานศึกษาที่แทรกในทุกองค์ประกอบ หลักสูตรสถานศึกษา หรือกำหนดในระดับหน่วยการเรียนรู้ หรือแผนการจัดการเรียนรู้ที่ครูจะนำสู่การจัดการเรียนรู้ต่อไป

ขั้นตอนที่ ๓ การดำเนินการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา จุดเน้นการดำเนินการพัฒนา คือ นักเรียนของสถานศึกษาโดยเป็นการพัฒนาตามระบบไตรสิกขาที่เป็นลักษณะบูรณาการ ทั้งในกิจกรรมการเรียนการสอนตามหลักสูตร และกิจกรรมวิถีชีวิตต่าง ๆ ที่ส่งเสริมการกิน อยู่ ดู ฟัง เป็น โดยมีเป้าหมายของการพัฒนาจัดให้มีความชัดเจนที่พัฒนาทั้งองค์รวมของชีวิตที่จะนำสู่การพัฒนาชีวิตที่สมบูรณ์ในที่สุด

ขั้นตอนที่ ๔ การดูแลสนับสนุนใกล้ชิด เป็นขั้นตอนสำคัญในการเป็นปัจจัยส่งเสริมให้การดำเนินการพัฒนาเป็นไปอย่างราบรื่นมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้ ลักษณะของการดูแลสนับสนุนที่เหมาะสมควรมีลักษณะของความเป็นกัลยาณมิตรที่ปรารถนาดีต่อกัน ปรารถนาดีต่อการพัฒนาผู้เรียนหรือต่องาน กิจกรรมที่สำคัญของขั้นนี้ คือ การนิเทศติดตามที่จะดูแลการดำเนินงานให้เป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้การให้คำปรึกษาและชี้แนะผู้ปฏิบัติ การให้ความช่วยเหลือทางวิชาการ ฯลฯ การสนับสนุนทั้งทรัพยากรข้อมูลและเครื่องมือต่าง ๆ ในการช่วยดำเนินการ ให้เป็นไปได้อย่างราบรื่นการรวบรวมข้อมูลและการประเมินผลระหว่างดำเนินการ

อันจะเป็นฐานของการปรับปรุงต่อเนื่องต่อไป หรือแม้เป็นข้อมูลในการพิจารณาจัดการดูแลสนับสนุนได้อย่างเหมาะสม

ขั้นตอนที่ ๕ การปรับปรุงและพัฒนาต่อเนื่อง เป็นขั้นตอนของระบบบริหารจัดการที่กำหนดเพื่อเน้นย้ำการพัฒนาที่ต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง โดยนำข้อมูลในขั้นตอนต้นๆ มาพิจารณาแล้วกำหนดปรับปรุงหรือพัฒนางานที่กำลังดำเนินการอยู่ให้ดียิ่งขึ้น ทั้งนี้องค์ธรรมที่สนับสนุนการปรับปรุงและพัฒนางานให้เป็นไปอย่างชัดเจนต่อเนื่อง คือ การมีอิทธิบาท ๔ (ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และอุပ္ปยุตธรรม ๒ (ความไม่สันโดษในกุศลธรรม และความไม่ระย่อในการพากเพียร)

ขั้นตอนที่ ๖ การประเมินผลและเผยแพร่ผลการดำเนินงาน เป็นขั้นตอนจะสะท้อนให้ทราบถึงผลการดำเนินงานในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ อาจเป็น ๑ ปี หรือ ๓ ปี หรือเมื่อเสร็จสิ้นกิจกรรม เป็นต้นและในการประเมินจะเน้นข้อมูลที่เป็นเชิงประจักษ์เชื่อถือได้ ให้ข้อมูลที่ชัดเจนที่สามารถนำสู่การเผยแพร่หรือรายงานผู้เกี่ยวข้องให้ทราบผลการดำเนินงานนั้น ๆ และนำไปเป็นข้อมูลในการวางแผนดำเนินการอื่น ๆ ต่อไป และในระบบประกันคุณภาพ ขั้นตอนนี้มีความสำคัญไม่น้อยต่อการเสนอให้ผู้เกี่ยวข้องยอมรับในการดำเนินการและบริหารจัดการ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, ๒๕๔๗ : ๒๗-๓๗)

สรุปได้ว่า โรงเรียนวิถิพุทธเป็นโรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนา มาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและการพัฒนาผู้เรียน เน้นกระบวนการทางวัฒนธรรม แสงปัญญาและมีวัฒนธรรมเมตตาเป็นฐานการดำเนินชีวิต โดยนัยนี้ การบริหารโรงเรียนวิถิพุทธจะประสบความสำเร็จได้นั้นขึ้นอยู่กับความร่วมมือระหว่าง บ้าน วัด โรงเรียนและองค์กรอื่น

ๆ ที่จะต้องช่วยกันผลักดันให้เป็นไปตามเงื่อนไข และบริบทของแต่ละพื้นที่ ซึ่งขั้นตอนการบริหาร โรงเรียนวิถีพุทธสู่โรงเรียนวิถีพุทธที่ชัดเจนมีประสิทธิภาพ ตั้งแต่ขั้นตอนการเตรียมการ การดำเนินการจัดสภาพและองค์ประกอบ การดำเนินการพัฒนาตามระบบไตรสิกขา การดูแลสนับสนุนใกล้ชิด การปรับปรุงและพัฒนาต่อเนื่อง และการประเมินผลและเผยแพร่ผลดำเนินงาน ซึ่งหากมองในภาพรวม การดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ ประกอบด้วย ๔ ด้าน คือ ๑) ด้านปัจจัย (Inputs) ๒) ด้านกระบวนการ (Process) ๓) ด้านผลผลิต (Outputs) และ ๔) ด้านผลกระทบ (Outcomes/Impact) โดยกระบวนการทั้งหมดต้องเป็นไปตามอัตลักษณ์สู่ความเป็นโรงเรียนวิถีพุทธ ประการสำคัญ คือ การบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธต้องคำนึงถึงสภาพในสถานศึกษาที่เหมาะสมในด้านต่าง ๆ ได้แก่ การบริหารจัดการ กายภาพ กิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิต การเรียนการสอน และบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ โดยโรงเรียนวิถีพุทธจะต้องจัดสภาพในทุก ๆ ด้าน เพื่อสนับสนุนให้ผู้เรียนพัฒนาตามหลักพุทธธรรมอย่างบูรณาการ และส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาชีวิตให้สามารถกิน อยู่ ดู ฟังเป็นตามหลักไตรสิกขา

พุทธวิธีบริหาร

การบริหารเป็นศิลปะของการทำงานให้บรรลุเป้าหมายที่พร้อมด้วยกระบวนการวางแผน การจัดองค์กร การเป็นผู้นำและการควบคุม (Holt D.H., 1993 : 3) เป็นศิลปะเพื่อความชำนาญที่ถูกนำมาใช้โดยเชื่อมองค์ประกอบ ๖ M's เข้าด้วยกัน ได้แก่ Manpower Materials Money Methods Machines และ Morale เพื่อกำหนดและบรรลุเป้าหมายขององค์กร (Lewis Keeling B. & Kallaus Norman F., 1996 : 3) การบริหารเป็นกระบวนการประสาน

กิจกรรมหรืองานต่าง ๆ เข้าด้วยกัน (P. Robbins Stephen and M. Coulter, 2002 : 6) เป็นศิลปะในการทำงานให้บรรลุเป้าหมายร่วมกับบุคคลอื่น (Campbell F Roald, 1997 : 6)

การบริหาร คือ การทำงานให้สำเร็จโดยอาศัยคนอื่น (Getting Things Done Through Other People) เมื่อว่าตามคำนิยามนี้ การบริหารในพระพุทธศาสนาเริ่มมีเป็นรูปธรรมสองเดือนนับจากวันที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ นั่นคือในวันอาสาฬหบูชา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาเป็นครั้งแรกแก่พระปัญจวัคคีย์ซึ่งทำให้เกิดพระสังฆรัตนะขึ้น เมื่อมีพระสังฆรัตนะเป็นสมาชิกใหม่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าจึงทรงบริหารคณะสงฆ์ และพุทธวิธีการบริหารซึ่งเป็นวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ซึ่งดำรงสืบมาจนถึงปัจจุบันเป็นเวลากว่า ๒,๕๐๐ ปีนี้เป็นข้อมูลให้เราได้ศึกษาเรื่องการบริหารในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ ยังมีพุทธพจน์ที่เนื่องกับการบริหารกระจายอยู่ในพระไตรปิฎก ดังนั้น การศึกษาพุทธวิธีการบริหารในครั้งนี้ขอใช้หน้าที่ของนักบริหารเป็นกรอบในการพิจารณาหน้าที่ (Function) ของนักบริหาร ตามคำย่อในภาษาอังกฤษว่า POSDC (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต), ๒๕๔๙ : ๓)

๑. พุทธวิธีในการวางแผน

สิ่งที่สำคัญมากคือผู้บริหารต้องมีวิสัยทัศน์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้บริหารต้องมีจักขุมาแปลว่า มีสายตาวัดยาวไกล คือ มองการณ์ไกล วิสัยทัศน์ช่วยให้ผู้บริหารสามารถวาดภาพจุดหมายปลายทางได้ชัดเจนและใช้สื่อสารให้สมาชิกภายในองค์กรยอมรับและดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทางนั้น องค์กรทั้งหมดก็จะถูกขับเคลื่อนไปด้วยวิสัยทัศน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงกำหนดจุดหมายปลายทางในพระพุทธศาสนาไว้ว่า การประพฤติปฏิบัติธรรมทุกอย่างมีเป้าหมาย

สูงสุดอยู่ที่จุดเดียวคือวิมุตติ (ความหลุดพ้นทุกข์) (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๙ : ๖) ดังพุทธพจน์ว่า “เปรียบเทียบมหาสมุทรมีรสเดียวคือรสเค็ม ฉันท ไต ธรรมวินัยนี้ก็มีรสเดียวคือวิมุตติ ฉันทนั้น” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๖๒/๒๙๑) โดยในการวางแผนเพื่อประกาศพระศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงกำหนดวัตถุประสงค์สำหรับให้สมาชิกในองค์กรทุกคนถือปฏิบัติเป็นแบบเดียวกัน นั่นคือให้สมาชิกยึดความหลุดพ้นทุกข์ส่วนตัวหรือความหลุดพ้นทุกข์ของคนอื่นเป็นเป้าหมายของการดำเนินชีวิต การปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ส่วนตัวและเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ของคนอื่นด้วย เห็นได้ชัดเจนว่าการวางแผนเพื่อบริหารองค์กรของพระพุทธเจ้านั้น มีการใช้วิสัยทัศน์กำหนดเป้าหมาย วัตถุประสงค์ และพันธกิจขององค์กร คณะสงฆ์ไว้อย่างชัดเจน (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๙ : ๘-๑๐)

๒. พุทธวิธีในการจัดองค์กร

การรับสมาชิกใหม่เข้ามาบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาจะมีการกำหนดให้สมาชิกทุกคนเริ่มต้นจากศูนย์ นั่นคือ ไม่มีการอนุญาตให้นำชาติชั้นวรรณะหรือตำแหน่งหน้าที่ในเพศฆราวาสเข้ามาในองค์กรคณะสงฆ์ (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๙ : ๑๐) ดังพุทธพจน์ว่า “เปรียบเทียบเหมือนแม่น้ำใหญ่ บางสายคือ แม่น้ำคงคา ยุมนา อจิรวดี สรรภู มหิโกลถึงมหาสมุทรแล้วย่อมละนามและโคตรอันเดิมเสีย ถึงซึ่งอันนับว่ามหาสมุทรเหมือนกัน วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร ก็เช่นเดียวกันคือ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมละชื่อและตระกูลเดิมเสีย ถึงซึ่งอันนับว่าสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหมือนกัน” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๖๐/๒๙๐) แสดงให้เห็นว่า ทุกคนที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาเป็นพระภิกษุเสมอ

เหมือนกันหมด การอยู่ร่วมกันของคนที่เหมาะสมกันนี้อาจก่อให้เกิดปัญหาในการบังคับบัญชาภายในองค์กร เพราะเหตุที่ว่าเมื่อสมาชิกถือตัวว่า เท่าเทียมกับคนอื่นก็จะมีใครเชื่อฟังใครหรือยอมลงให้ใคร ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “การอยู่ร่วมกันของคนที่เหมาะสมนำทุกข์มาให้ ถ้าเป็นเช่นนั้นการบังคับบัญชาภายในองค์กรก็ไม่ได้” (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑/๕๔) พระพุทธเจ้าจึงทรงกำหนดให้พระภิกษุต้องเคารพกันตามลำดับพรรษา ผู้บวชทีหลังต้องแสดงความเคารพต่อผู้บวชก่อน นอกจากนี้ เมื่อสาวกมีจำนวนมากขึ้น พระพุทธเจ้าทรงจัดองค์การในพระพุทธศาสนาออกเป็นพุทธบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในส่วนของภิกษุบริษัทและภิกษุณีบริษัท พระพุทธเจ้าทรงมอบความเป็นใหญ่ให้แก่คณะสงฆ์ ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงกระจายอำนาจให้คณะสงฆ์ดำเนิน การอุปสมบท เมื่อมีกิจจาริกรรมหรือกิจการที่จะต้องทำร่วมกัน คณะสงฆ์สามารถบริหารจัดการเองหรือเมื่อมีกรณีความขัดแย้งเกิดขึ้นในคณะสงฆ์ พระพุทธเจ้าก็ทรงมอบอำนาจให้คณะสงฆ์เป็นผู้จัดการแก้ปัญหา (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๙ : ๑๒)

๓. พุทธวิธีในการบริหารงานบุคคล

พระบวชใหม่จะต้องได้รับการฝึกหัดอบรมและการศึกษาเล่าเรียนจากพระอุปัชฌาย์ โดยอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของท่านจนกว่าจะมีพรรษาครบ ๕ จึงเรียกว่านิสัยมุตตกะ คือ ผู้พ้นจากการพึ่งพาพระอุปัชฌาย์ บุคลากรที่ได้รับการพัฒนาแล้ว พระพุทธเจ้าทรงจัดสรรภาระหน้าที่ให้ปฏิบัติงานภายในองค์กรตามความรู้ความสามารถ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งเป็นเอตทัคคะในด้านต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว การบริหารงานบุคคลในพระพุทธศาสนามีระบบการให้รางวัลและการลงโทษ ซึ่งเทียบได้กับการใช้พระเดชพระคุณในสมัยปัจจุบันนั้น คือ

ใครทำดีก็ควรได้รับการยกย่อง ใครทำผิดก็ควรได้รับการลงโทษ (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๙ : ๑๒-๑๓) ดังพุทธพจน์ว่า “ข่มคนที่ควรชม ยกย่องคนที่ควรยกย่อง”(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๔๔๒/๕๓๑)

๔. พุทธวิธีในการอำนวยการ

การอำนวยการให้เกิดการดำเนินงานในพระพุทธศาสนาต้องอาศัยภาวะผู้นำเป็นสำคัญ ทั้งนี้ เพราะไม่มีระบบการใช้กำลังบังคับให้ปฏิบัติตามผู้นำในพระพุทธศาสนา การที่สมาชิกจะทำตามคำสั่งของผู้บริหารหรือไม่จึงขึ้นอยู่กับภาวะผู้นำในผู้บริหารเป็นสำคัญ แม้พระพุทธเจ้าจะประกาศว่า พระองค์เป็นธรรมราชา แต่ก็ไม่ทรงใช้อำนาจเบ็ดเสร็จโดยลำพังพระองค์เองตามแบบราชาธิปไตย ในสมัยนั้นพระพุทธเจ้าทรงกระจายอำนาจในการบริหารให้กับคณะสงฆ์ เพราะแรงจูงใจในการบริหารของพระพุทธเจ้าผู้หมดกิเลสแล้วย่อมไม่ใช่เพื่อความยิ่งใหญ่ส่วนพระองค์ การบริหารของพระพุทธเจ้าจึงไม่ใช่อัตตาธิปไตย นอกจากนี้ พระพุทธเจ้าก็ไม่ได้ทรงบริหารกิจการพระศาสนาไปตามค่านินทา และสรรเสริญของชาวโลก การบริหารของพระองค์จึงไม่ใช่โลกาธิปไตย พุทธวิธีบริหารเป็นธรรมาธิปไตย เพราะพระพุทธเจ้าทรงยึดธรรมคือ หลักการสร้างประโยชน์สุขเพื่อประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญ (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๙ : ๑๕)

๕. พุทธวิธีในการกำกับดูแล

การกำกับดูแลเป็นการควบคุมสมาชิกภายในองค์กรให้ปฏิบัติหน้าที่เพื่อบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญแก่การกำกับดูแลคณะสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง ดังที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อให้พระสงฆ์ใช้เป็นมาตรฐานควบคุมความประพฤติให้เป็นแบบเดียวกัน การบัญญัติพระวินัยเป็นเครื่องช่วยให้พระสงฆ์มีวินัยในตนเองและมี

เกณฑ์ในการประเมินตนเอง เมื่อเห็นว่าตนทำผิดพลาดไปจากมาตรฐานความประพฤติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ และความผิดพลาดนั้นไม่ร้ายแรงถึงขนาดต้องถูกขับออกจากหมู่คณะ หรือขาดจากความเป็นภิกษุพระสงฆ์แต่ละรูปจะสารภาพความผิดพลาดต่อเพื่อนพระสงฆ์ด้วยกัน พิธีสารภาพเรียกว่า การแสดงอาบัติซึ่งลงท้ายด้วยคำมั่นสัญญาว่าจะไม่ทำผิดอย่างนั้นอีกต่อไป ยิ่งไปกว่านั้น พระพุทธเจ้ายังได้ทรงบัญญัติให้พระภิกษุทำการปวารณาต่อคณะสงฆ์ในวันออกพรรษา การปวารณาหมายถึง การอนุญาตให้ว่ากล่าวตักเตือนซึ่งกันและกันด้วย และในกรณีที่เกิดข้อพิพาทขัดแย้ง ซึ่งเรียกว่า อธิกรณ์ขึ้นในองค์กรสงฆ์ อันเนื่องมาจากพระสงฆ์บางรูปไม่ยอมรับการกำกับดูแลนั้น พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติวิธีระงับอธิกรณ์ซึ่งเรียกว่า อธิกรณ์สมถะ ดังกล่าวนี แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงกำหนดวิธีการในการกำกับดูแล (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๙ : ๑๙-๑๙)

สรุปได้ว่า พุทธวิธีบริหาร คือ รูปแบบการบริหารองค์กรคณะสงฆ์ของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ครั้งสมัยพุทธกาล ซึ่งเมื่อใช้หน้าที่ของนักบริหารเป็นกรอบในการพิจารณาจึงมีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่ การวางแผน (Planning) เป็นกระบวนการตัดสินใจเพื่อกำหนดแผนงานโดยระบุแนวทางการดำเนินงานไว้ เพื่อให้บุคลากรปฏิบัติตามให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ การจัดองค์กร (Organizing) เป็นการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคลและหน้าที่การทำงานเพื่อรวมกันเข้าเป็นหน่วยงานที่มีประสิทธิภาพ สามารถทำงานบรรลุเป้าหมายได้ การบริหารงานบุคคล (Staffing) เป็นการดำเนินงานเกี่ยวกับบุคลากรเพื่อให้ได้ทรัพยากรบุคคลตามที่ต้องการได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล การอำนวยการ (Directing) เป็น

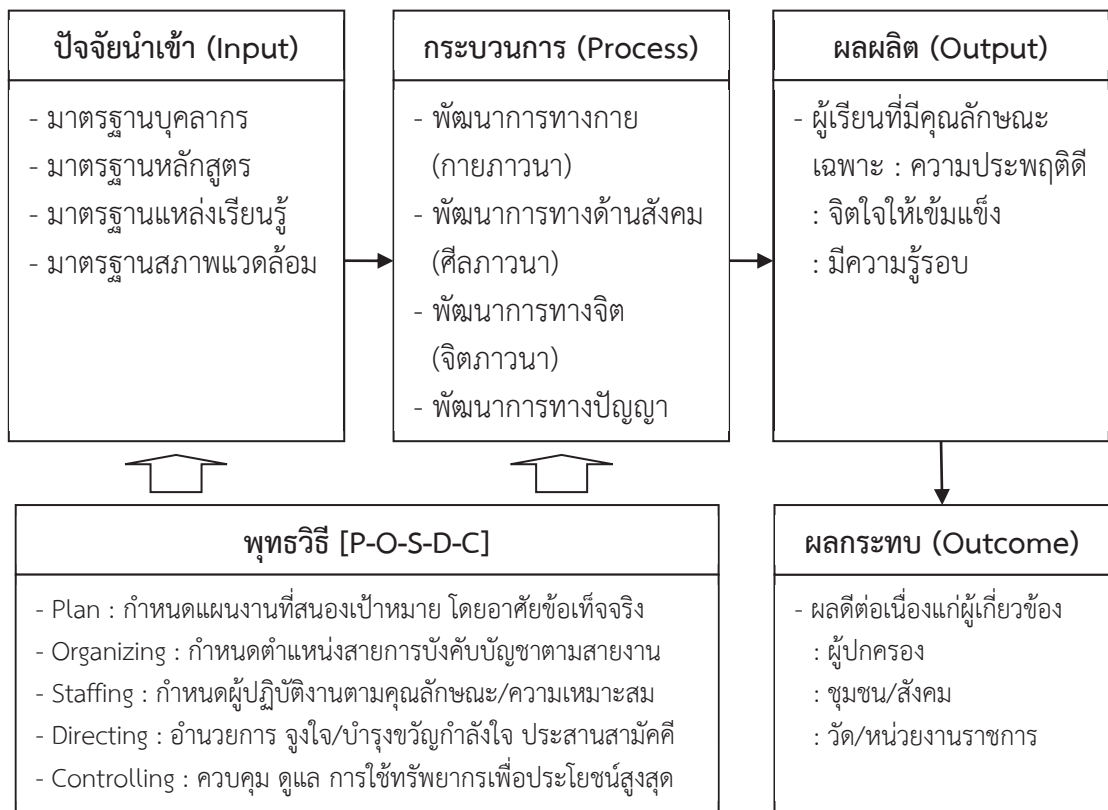

การมอบหมาย ชี้แนะ และติดตามตรวจสอบการดำเนินงานให้ดำเนินไปตามแผนหรือเป้าหมายที่กำหนดไว้ โดยเป็นหน้าที่ของผู้บริหารที่ต้องคำนึงถึงขวัญและกำลังใจของผู้ใต้บังคับบัญชา

ด้วย และการกำกับดูแล (Controlling) เป็นการกำกับ ติดตาม ควบคุม และดูแล บุคลากรที่ได้รับมอบหมายหน้าที่ ให้มีการนำทรัพยากรมาใช้ให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุด

แนวทางการบริหารโรงเรียนวิถีพุทธด้วยพุทธวิธีบริหาร

ภาพการบริหารโรงเรียนวิถีพุทธด้วยพุทธวิธี
(ผลวิเคราะห์)

การบริหารโรงเรียนวิถีพุทธด้วยพุทธวิธี เป็นการนำรูปแบบการบริหารองค์กรคณะสงฆ์ของพระพุทธเจ้ามาบูรณาการหรือประยุกต์ใช้กับงานบริหารสถานศึกษาในทุก ๆ ด้าน เพื่อให้เอื้อต่อการสร้างผลผลิตตามวัฒนธรรมแสงปัญญา เปรียบเสมือนการสร้างรากใบที่สมบูรณ์เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ โดยบูรณาการหรือประยุกต์ใช้ในด้านปัจจัยนำเข้า (Input) และกระบวนการ (Process) คือ การบูรณาการด้านปัจจัยนำเข้า (Input) การบูรณาการหรือประยุกต์ใช้ : พัฒนาบุคลากรให้มีคุณลักษณะที่ดีสามารถเป็นแบบอย่างทางความประพฤติแก่ผู้เรียน และเป็นกัลยาณมิตรต่อผู้เรียน โดยมีการกำหนดเป้าหมายร่วมกันของบุคลากร มีการเคารพกันตามสายการบังคับบัญชา มีการทำงานร่วมกันเป็นทีม รวมถึงการพัฒนาหลักสูตรแหล่งเรียนรู้ ภายใน-ภายนอก และสภาพแวดล้อมให้เอื้อต่อการพัฒนาตามวัฒนธรรมแสงปัญญา และการบูรณาการด้านกระบวนการ (Process) การบูรณาการหรือประยุกต์ใช้ : พัฒนาผู้เรียนตามหลักภavana ๔ คือ พัฒนาการทางกาย (กายภavana) พัฒนาการทางด้านสังคม (ศีลภavana) พัฒนาการทางจิต (จิตภavana) พัฒนาการทางปัญญา (ปัญญาภavana) โดยมีการกำหนดแผนงานอย่างชัดเจน พร้อมทั้งกำหนดตัวบุคคลผู้ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ตามความเหมาะสม และมีการควบคุม ดูแล การใช้ทรัพยากรทางการศึกษาอย่างคุ้มค่า ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ดังกล่าวนี้นี้ ย่อมให้ผลผลิต (Output) คือ ผู้เรียนที่ได้รับการพัฒนาตามภavana ๔ หรือได้รับการพัฒนาองค์ประกอบทั้ง ๔ ได้แก่ กาย ศีล (ศีล๕) จิต และปัญญา อย่างชัดเจนและครอบคลุม ทั้งนี้ ย่อมก่อให้เกิดผลดีและต่อเนื่องกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่ายในลักษณะผลกระทบ (Outcomes/Impact) แก่

ผู้ปกครอง ชุมชน/สังคม วัด/หน่วยงานราชการ และเป็นผลดีต่อสังคมและประเทศชาติในวงกว้าง

บทสรุป

โรงเรียนวิถีพุทธเป็นโรงเรียนระบบปกติทั่วไปที่นำหลักธรรมพระพุทธศาสนามาใช้หรือประยุกต์ใช้ในการบริหารและการพัฒนาผู้เรียน เน้นกระบวนการทางวัฒนธรรมแสงปัญญาและมีวัฒนธรรมเมตตาเป็นฐานการดำเนินชีวิต โดยนัยนี้ การบริหารโรงเรียนวิถีพุทธจะประสบความสำเร็จได้นั้นขึ้นอยู่กับความร่วมมือระหว่างบ้าน วัด โรงเรียนและองค์กรอื่น ๆ ที่จะต้องช่วยกันผลักดันให้เป็นไปตามเงื่อนไขและบริบทของแต่ละพื้นที่ ซึ่งขั้นตอนการบริหารโรงเรียนวิถีพุทธสู่โรงเรียนวิถีพุทธที่ชัดเจนมีประสิทธิภาพ ตั้งแต่ขั้นตอนการเตรียมการ การดำเนินการ จัดสภาพและองค์ประกอบ การดำเนินการ พัฒนาระบบไตรสิกขา การดูแลสนับสนุน ใกล้ชิด การปรับปรุงและพัฒนาต่อเนื่อง และการประเมินผลและเผยแพร่ผลดำเนินงาน ซึ่งหากมองในภาพรวม การดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ ประกอบด้วย ๔ ด้าน คือ ๑) ด้านปัจจัย (Inputs) ๒) ด้านกระบวนการ (Process) ๓) ด้านผลผลิต (Outputs) และ ๔) ด้านผลกระทบ (Outcomes/Impact) โดยกระบวนการทั้งหมดต้องเป็นไปตามอัตลักษณ์สู่ความเป็นโรงเรียนวิถีพุทธ ประการสำคัญ คือ การบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธต้องคำนึงถึงสภาพในสถานศึกษาที่เหมาะสมในด้านต่าง ๆ ที่เอื้อต่อการส่งเสริมให้ผู้เรียนพัฒนาชีวิตให้สามารถกินอยู่ ดู ฟังเป็น ตามหลักไตรสิกขา

รูปแบบการบริหารองค์กรคณะสงฆ์ของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ครั้งสมัยพุทธกาล ซึ่งเมื่อใช้หน้าที่ของนักบริหารเป็นกรอบในการพิจารณา จึงมีอยู่ ๕ ประการ ได้แก่ การวางแผน (Planning) เป็นกระบวนการตัดสินใจเพื่อ

กำหนดแผนงานโดยระบุแนวทางการดำเนินงานไว้ เพื่อให้บุคลากรปฏิบัติตามให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ การจัดองค์การ (Organizing) เป็นการจัดความสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคลและหน้าที่การงานเพื่อรวมกันเข้าเป็นหน่วยงานที่มีประสิทธิภาพ สามารถทำงานบรรลุเป้าหมายได้ การบริหารงานบุคคล (Staffing) เป็นการดำเนินงานเกี่ยวกับบุคลากรเพื่อให้ได้ทรัพยากรบุคคลตามที่ต้องการได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล การอำนวยการ (Directing) เป็นการมอบหมาย ชี้แนะ และติดตามตรวจสอบการดำเนินงานให้ดำเนินไปตามแผนหรือเป้าหมายที่กำหนดไว้ โดยเป็นหน้าที่ของผู้บริหารที่ต้องคำนึงถึงขวัญและกำลังใจผู้ใต้บังคับบัญชาด้วย และการกำกับดูแล (Controlling) เป็นการกำกับ ติดตาม ควบคุม และดูแล บุคลากรที่ได้รับมอบหมายหน้าที่ ให้มีการนำทรัพยากรมาใช้ให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุด

การบริหารโรงเรียนวิถีพุทธด้วยพุทธวิธีเป็นการนำรูปแบบการบริหารองค์คณะสงฆ์ของพระพุทธเจ้ามาบูรณาการหรือประยุกต์ใช้กับงานบริหารสถานศึกษาในทุก ๆ ด้าน เพื่อให้เอื้อต่อการสร้างผลผลิตตามวัฒนธรรมแสงปัญญา เปรียบเสมือนการสร้างรากใบที่สมบูรณ์เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ โดยบูรณาการหรือประยุกต์ใช้ในด้านปัจจัยนำเข้า (Input) และกระบวนการ (Process) เพื่อให้ได้ผลผลิต (Output) คือ ผู้เรียนที่ได้รับการพัฒนาตามภาวนา ๔ หรือได้รับการพัฒนาองค์ประกอบทั้ง ๔ ได้แก่ กาย ศีล (ศีล๕) จิต และปัญญา อย่างชัดเจนและครอบคลุม ทั้งนี้ ย่อมก่อให้เกิดผลดีและต่อเนื่องกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่ายในลักษณะผลกระทบ (Outcomes/Impact) แก่ผู้ปกครอง ชุมชน/สังคม วัด/หน่วยงานราชการ และเป็นผลดีต่อสังคมและประเทศชาติ

ข้อเสนอแนะ

การดำเนินงานในรูปแบบของโรงเรียนวิถีพุทธนี้ เป็นการสนองพระราชปณิธานแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (รัชกาลที่ ๙) ได้อย่างแท้จริง ดังหลักฐานเชิงประจักษ์ตามกระแสพระราชดำรัส เมื่อวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๔๔ ปราบกฏความตอนหนึ่งว่า “การปฏิรูปการศึกษาไม่ใช่จะลอกเลียนแบบต่างประเทศมาทั้งหมดให้นำองค์ความรู้ทางด้านศาสนาพุทธและขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมไทยเข้ามาผสมผสานด้วย”

อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธให้ประสบผลสำเร็จเป็นรูปธรรมนั้นจำเป็นต้องอาศัยความเกื้อกูลของทุกฝ่าย ได้แก่ บ้าน วัด และสถาบันอื่น ๆ ในชุมชน ซึ่งต้องมีความเป็นกัลยาณมิตรต่อกันร่วมมือกันพัฒนา นักเรียน พัฒนาชุมชนและสังคมในวิถีแห่งพุทธธรรมเพื่อประโยชน์สุขร่วมกัน

บรรณานุกรม

- กระทรวงศึกษาธิการ. (๒๕๕๗). **ตัวชี้วัดการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.).
- บรรเจอดพร รัตนพันธ์. (๒๕๕๗). **สรุปการประชุมปฏิบัติการ เรื่องยุทธศาสตร์การพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (๒๕๕๗). **บวร กับการพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธและอนาคตของสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (๒๕๕๙). **พุทธวิธีบริหาร**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๗). **โรงเรียนวิถีพุทธ ปฏิรูปการศึกษาอย่างบูรณาการ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.
- พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๗). **การศึกษาเริ่มต้นเมื่อคนกินอยู่เป็น**. กรุงเทพมหานคร : อูษาการพิมพ์.
- _____. (๒๕๕๘). **รู้หลักก่อนแล้วศึกษาและสอนให้ได้ผล**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : ออนป่า. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๕๗). **โรงเรียนวิถีพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิจักขณ์ พานิช. (พฤศจิกายน ๒๕๕๙). “เลิกถือพุทธสู่วิถีพุทธ”. **มติชนสุดสัปดาห์**. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๒๕. สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. (๒๕๕๗). **แนวทางการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : อูษาการพิมพ์.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. (๒๕๕๖). **ชุดฝึกอบรมหลักสูตรการจัดฝึกอบรมคุณธรรม ๒ คืน ๓ วัน ค่ายพุทธบุตร-ค่ายพุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ดีการพิมพ์.
- Holt D.H.. (1993). **Management Principles and Practices**. New Jersey: Prentice-Hall.
- Lewis Keeling B. & Kallaus Norman F.. (1996). **Administrative Office Management**. 11th ed., Ohio : South-Western Education Publishing.
- Campbell F Roald. (1997). **Introduction to Educational Administration** .Boston : Allyn and Bacon.
- P. Robbins Stephen and M. Coulter(2002) .). **Management**. 7thed.. New Jersey : Prentice Hall International Lnc..